

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه یزد
دانشکده الهیات
گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
علوم قرآن و حدیث

مبانی تفسیری سید ابراهیم بروجردی در تفسیر جامع

استاد راهنما: دکتر امیر جودوی

استاد مشاور: دکتر کمال صحرایی اردکانی

پژوهش و نگارش: فاطمه علیزاده

مهرماه ۱۳۹۰

تقدیم ہے:

کریمہ اہل بیت

حضرت معصومہ (س)

تقدیر و تشکر

حمد و ستایش خدای منان را که توفیق انجام این تحقیق را بر بنده حقیر عنایت فرمود. بعد از آن از استاد فہیم و بزرگوارم جناب آقای دکتر امیر جودوسی، کہ مسئولیت راہنمایی این رسالہ را بر عہدہ داشتند بہ خاطر راہنمایی ہای ارزشمندشان در تمامی مراحل کار، کمال تشکر و قدردانی را دارم و از خداوند توفیق روز افزون برای ایشان مسئلت می نمایم.

ہم چنین از جناب آقای دکتر کمال صحرایی اردکانی، کہ بہ عنوان استاد مشاور، این جانب را در تنظیم و تکمیل این رسالہ یاری نمودند تشکر و قدردانی می نمایم.

جادو از ہمسرم کہ در تمامی مراحل کار صبورانہ مرا ہمراہی کرد تشکر نمایم.

و در پایان از دوست و خواہر دلسوز و مہربانم سرکار خانم نوری کمال تشکر را دارم.

چکیده

رساله حاضر با هدف معرفی و بررسی مبانی تفسیری بروجردی در «تفسیر جامع» تدوین شده است. بر این اساس، مبانی آن به دو بخش مبنای الهی و مبنای بشری تقسیم شده است. که در بخش مبنای الهی مباحث مربوط به تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر قرآن به سنت مورد بررسی قرار گرفته است. و در پایان هر بحث، نتیجه عملکرد بروجردی بیان شده است. و در بخش مبنای بشری موضوعات مختلف ذیل گرایش‌های اصولی- فقهی، کلامی، ادبی، عرفانی، علمی، تاریخی مطرح شده است. و در پایان هرگرایش نتیجه به دست آمده از آن ذکر شده است. در نهایت هم نتیجه‌گیری کلی که از بررسی مبانی تفسیری، تفسیر جامع حاصل شده است به این صورت بیان شده است که، با توجه به روایی بودن تفسیر، مبنای الهی آن نسبت به مبنای بشری پر رنگ‌تر است. و در خود این مبنا تفسیر قرآن به سنت و استفاده از روایات نسبت به تفسیر قرآن به قرآن محسوس‌تر است، و از میان گرایش‌های بررسی شده در مبنای بشری، می‌توان گرایش فقهی را گرایش بارز این تفسیر دانست که نشان از تسلط مفسر بر مباحث فقهی دارد.

کلمات کلیدی: تفسیر جامع، مبانی تفسیری، گرایش‌های تفسیری، محمد ابراهیم

بروجردی، مبنای الهی، گرایش فقهی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات
۳	۱-۱- درباره رساله
۵	۱- تعریف مسأله و سؤالات
۵	۲- هدف و ضرورت
۶	۳- سابقه تحقیق
۷	۴- فرضیات
۷	۵- روش تحقیق
۸	۲-۱- بررسی و تبیین مفاهیم اساسی عنوان
۹	۱- تفسیر
۹	۲- مبنا در لغت
۹	۳- مبانی تفسیری
۹	۴- تفسیر جامع
۱۱	۵- بروجردی
۱۳	۶- مقدمات تفسیری در تفسیر جامع
۱۳	۱- فرق تفسیر و تاویل و ترجمه
۱۴	۲- نزول قرآن
۱۵	۳- کیفیت و زمان جمع‌آوری قرآن
۱۶	۴- بیان مکی و مدنی بودن سوره‌ها
۱۶	۵- تحریف قرآن از نگاه بروجردی
۱۷	فصل دوم: شناسایی و بررسی مبانی تفسیری بروجردی در تفسیر جامع
۱۸	۱-۲- مبانی الهی

- ۱۹-۱-۱-۲- مبنای الهی - قرآنی..... ۱۹
- ۲۰-۱-۱-۱-۲- انواع تفسیر قرآن به قرآن در تفسیر جامع..... ۲۰
- ۲۰-۱- تفسیر قرآن به قرآن توسط معصوم(علیه السلام)..... ۲۰
- ۲۶-۲- تفسیر قرآن به قرآن توسط غیر معصوم..... ۲۶
- ۳۱-۲-۱-۲- مبنای الهی - روایی..... ۳۱
- ۳۲-۱-۲-۱-۲- سند..... ۳۲
- ۳۳-۱- رجال و جایگاه آن در تفسیر جامع..... ۳۳
- ۳۳-۲- مصطلح الحدیث..... ۳۳
- ۳۸-۲-۲-۱-۲- متن..... ۳۸
- ۳۹-۱-۲-۲-۱-۲- آسیب شناسی متن..... ۳۹
- ۴۰-۱-۱-۲-۲-۱-۲- آسیب های فراگیر..... ۴۰
- ۴۱-۱- افول معنا..... ۴۱
- ۴۶-۲-۱-۲-۲-۱-۲- آسیب های غیرفراگیر..... ۴۶
- ۴۷-۱- جعل حدیث..... ۴۷
- ۴۷-۱-۱- علل شیوع جعل حدیث در میان اخبار عامه..... ۴۷
- ۴۹-۱-۲- دیدگاه بروجردی در مورد جعل حدیث شیعه..... ۴۹
- ۵۳-۲- تعارض حدیث..... ۵۳
- ۵۸-۳- تقطیع حدیث..... ۵۸
- ۶۰-۲-۲-۲-۱-۲- عرضه توضیحاتی برای فهم بهتر معنای حدیث..... ۶۰
- ۶۱-۳-۲-۲-۱-۲- در نظر گرفتن خانواده حدیث..... ۶۱
- ۶۲-۴-۲-۲-۱-۲- تنوع کاربرد روایات در تفسیر جامع..... ۶۲
- ۶۳-۱- روایات بیانگر معانی و مصادیق واژگان..... ۶۳
- ۶۶-۲- رفع تعارض ظاهری آیات..... ۶۶

- ۶۹ بیان آیات ناسخ و منسوخ ۳-۶۹
- ۷۰ بیان فضائل سوره‌ها ۴-۷۰
- ۷۰ تبیین و تفصیل آیات احکام ۵-۷۰
- ۷۱ بیان سبب نزول آیات ۶-۷۱
- ۷۱ بیان باطن آیه ۷-۷۱
- ۷۲ تخصیص مفاهیم عام ۸-۷۲
- ۷۲ تاویل آیات متشابه ۹-۷۲
- ۷۴ جایگاه روایات اهل سنت در تفسیر جامع ۲-۲-۲-۵-۷۴
- ۷۶ مبنای بشری ۲-۲-۷۶
- ۷۷ ۱-۲-۲-۱-گرایش اصولی - فقهی ۲-۲-۷۷
- ۷۸ ۱-۱-۲-۲-۱-۱-۱-اصولی ۲-۲-۷۸
- ۷۹ حجیت اجماع ۱-۷۹
- ۸۰ اوامر ۲-۸۰
- ۸۰ ۱-۲-۱-وجوب فاسعوا در سوره جمعه ۲-۸۰
- ۸۱ ۲-۲-۱-استحباب فکلوا در سوره نحل ۲-۸۱
- ۸۲ ۲-۳-۱-امر عقیب حضر ۳-۸۲
- ۸۲ نسخ ۳-۸۲
- ۸۳ مطلق و مقید ۴-۸۳
- ۸۴ دلالت (قرائن پیوسته غیر لفظی) - فضای نزول ۵-۸۴
- ۸۷ ۲-۱-۲-۲-۱-۱-۱-فقهی ۲-۱-۲-۲-۸۷
- ۸۸ مقدمه ۱-۸۸
- ۸۸ روش بروگردی در بیان مسائل فقهی ۲-۸۸
- ۸۹ مطابقت با کتب رساله عملیه ۳-۸۹

- ۹۰ ۴- جایگاه فقه مقارن و تطبیقی در تفسیر جامع
- ۹۵ ۲-۲-۲- گرایش کلامی
- ۹۶ ۲-۲-۱- اصول دین
- ۹۷ ۲-۲-۱- توحید
- ۹۷ ۱- توحید ذاتی
- ۹۹ ۲- توحید افعالی
- ۱۰۰ ۳- توحید صفاتی
- ۱۰۰ ۳-۱- صفات سلبیه
- ۱۰۲ ۳-۲- صفات ثبوتیه
- ۱۰۵ ۲-۱-۲- نبوت
- ۱۰۶ ۲-۲-۱-۲- نبوت عامه
- ۱۰۷ ۲-۲-۱-۲- عصمت انبیاء
- ۱۰۸ ۱- عصمت حضرت سلیمان (علیه السلام)
- ۱۰۹ ۲- عصمت حضرت آدم (علیه السلام)
- ۱۱۱ ۲-۲-۱-۲- نبوت خاصه
- ۱۱۲ ۱- عصمت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)
- ۱۱۴ ۲- عتاب متوجه چه کسی است؟
- ۱۱۸ ۳- برتری انسان یا ملائکه؟
- ۱۲۰ ۴- خواب یا بیداری؟
- ۱۲۲ ۲-۲-۱-۳- معاد
- ۱۲۳ ۱- اشکال در خلود جهنم و بهشت به دوام آسمان ها و زمین
- ۱۲۵ ۲- تفاوت نفس و روح
- ۱۲۷ ۳- رجعت

- ۱۲۸۲-۲-۲-۲-۲ اصول مذهب.....
- ۱۲۹۱-۲-۲-۲-۲ عدل.....
- ۱۳۰۱- مسأله جبر و اختیار.....
- ۱۳۳۲- جبر و اختیار از دیدگاه معصومین(علیهم السلام).....
- ۱۳۵۲-۲-۲-۲-۲ امامت.....
- ۱۳۶۱- ضرورت شناخت امام.....
- ۱۳۶۲- شرایط امامت.....
- ۱۳۷۳- لزوم عرضه نص خدا و رسول(صلی الله علیه و آله و سلم)در باره مقام امامت.....
- ۱۳۸۴- اثبات امامت امیر المومنین(علیه السلام).....
- ۱۳۹۵- اثبات امامت ائمه(علیهم السلام).....
- ۱۴۰۶- اثبات امامت امام زمان.....
- ۱۴۲۳-۲-۲-۲ گرایش ادبی.....
- ۱۴۳۱-۳-۲-۲ لغوی.....
- ۱۴۳۱- معنای ظن.....
- ۱۴۳۲- معنای جعل(حکم).....
- ۱۴۴۲-۳-۲-۲ صرفی.....
- ۱۴۴۱- ادغام.....
- ۱۴۴۲- اعلال به حذف.....
- ۱۴۵۳-۳-۲-۲ نحوی.....
- ۱۴۵۱- مصدر به جای مفعول.....
- ۱۴۵۲- استثناء- استثناء منقطع.....
- ۱۴۷۳- حذف.....
- ۱۴۹۴- حروف.....

۱۵۱۲-۲-۳-۴- بلاغی
۱۵۱۱- تقدیم و تأخیر
۱۵۱۲- کنایه
۱۵۲۳- استفهام
۱۵۲۱- استفهام تقریری
۱۵۳۲- استفهام تویخی
۱۵۴۲-۲-۴- گرایش عرفانی
۱۵۵۱- دوستی و محبت خداوند
۱۵۶۲- انسان کامل
۱۵۷۳- خود پرستی
۱۵۸۲-۲-۵- گرایش علمی و تجربی
۱۶۰۱- علت مکروه بودن دمیدن در بدن حیوانات
۱۶۰۲- علت حرام بودن استفاده از مردار و خون و ...
۱۶۴۳- قانون تلقیح
۱۶۶۲-۲-۶- گرایش تاریخی
۱۶۷۱- استفاده از تاریخ
۱۶۹۲- روش بروجردی در استفاده از تاریخ
۱۷۰۳- منابع تاریخی
۲۲۳۴- نقد و تحلیل متون تاریخی
۱۷۶نتیجه گیری نهایی
۱۷۷فهرست منابع و ماخذ

فصل اول: کلیات

۱- درباره رساله

۲- بررسی و تبیین مفاهیم اساسی عنوان

۱-۱- درباره رساله

۱- تعریف مسأله و سؤالات

۲- هدف و ضرورت

۳- سابقه تحقیق

۴- فرضیات

۵- روش تحقیق

1- تعریف مسأله و سؤالات

هر مفسری در تفسیر خود از یکسری مبانی و گرایش‌ها برای تبیین مراد خداوند سود برده است، این تفسیر نیز از این قاعده مستثنا نیست. از اینرو موضوع اصلی این رساله تبیین مبانی تفسیری سیدابراهیم بروجردی در «تفسیر جامع» می باشد. و سؤالات اصلی این تحقیق عبارتند از:

۱- بروجردی در تفسیر جامع از چه مبانی تفسیری استفاده کرده است؟

۲- بروجردی در تفسیر جامع از چه گرایش‌های تفسیری برخوردار بوده است؟

۲- هدف و ضرورت

در جهان اسلام، تفاسیر متعددی به رشته نگارش درآمده است. نویسندگان این تفاسیر از مبانی و گرایش‌های مختلفی برخوردار بوده‌اند. شناسایی و معرفی مبانی و گرایش‌های هر یک از این تفاسیر به تضارب آراء و تشریح دیدگاه‌ها و در نتیجه گسترش علوم تفسیری می‌انجامد. در این تحقیق، «تفسیر جامع» بروجردی مورد کاوش و شناسایی قرار می‌گیرد تا مبانی و گرایش‌های تفسیری مولف این تفسیر روشن گردد. تشریح دیدگاه‌های مفسر و امکان نقد و بررسی مبانی و

گرایش‌های به کار گرفته شده توسط نویسندگان با در نظر گرفتن عظمت و قداست قرآن کریم، ضرورت این تحقیق را به خوبی نشان می‌دهد.

۳- سابقه تحقیق

تا آن‌جا که جستجوی سوابق تحقیق نشان می‌دهد درباره تشریح مبانی و گرایش‌های تفسیری «تفسیر جامع» تحقیق کاملی انجام نگرفته است. ولی در بعضی از منابع به صورت خیلی مختصر به معرفی این تفسیر پرداخته شده است. از جمله در کتب ذیل:

۱- آشنایی با تفاسیر. نویسنده این کتاب تفسیر جامع را در چند سطر معرفی کرده که میتوان آن را بدین صورت خلاصه کرد، از تفاسیر روایی شیعه تالیف حاج سید ابراهیم بروجردی در سال ۱۳۴۰ که فقط روایات را به فارسی ترجمه کرده تا عامه مردم از آن استفاده کنند.^۱

۲- سیر تطور تفاسیر شیعه. نویسنده این کتاب تقریباً در یک صفحه به معرفی تفسیر جامع پرداخته، و اشاره کرده است که این تفسیر از تفاسیر روایی شیعه است که، در تمامی موضوعات به روایات رسیده از اهل بیت (علیهم السلام) استشهد کرده است. مسائل فقهی را نیز به تفصیل بیان کرده، ترجمه چند کتاب روایی است و از این لحاظ جامع است. و در پایان هم به چاپ‌های متعدد این تفسیر اشاره کرده است.^۲

۳- طبقات مفسران شیعه. در این کتاب نیز تفسیر جامع در چند سطر معرفی شده است از جمله این که، از تفاسیر روایی شیعه که در هفت جلد چاپ شده است. سپس بیان می‌کند این تفسیر با نگرش روایی برای مردم عادی نوشته شده است و مسائل فقهی را به تفصیل بیان کرده است. همچنین اشاره می‌کند این تفسیر با همت نیکوکاری به نام حاج مختار ثقفی نشر گردیده است.^۳

^۱ - استادی، رضا، آشنایی با تفاسیر، ص ۱۵۱

^۲ - ایازی، محمدعلی، سیر تطور تفاسیر شیعه، ص ۱۴۷

^۳ - عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، جلد چهارم، ص ۳۹۵

- ۴- روش‌های تفسیر قرآن در این کتاب تنها اشاره به جنبه روایی آن شده است و تفسیر جامع را در شمار تفاسیر روایی شیعه قرار داده است.^۱
- ۵- علاوه بر کتب فوق در معرفی این تفسیر مقاله‌ای نیز نوشته شده است. فاطمه امانی نویسنده این مقاله در حدود دو صفحه سعی در معرفی تفسیر، روش مفسر، بیان مقدمات دو ازده-گانه، نسخه‌شناسی، بیان دیدگاه مفسر در مورد تفاسیر موجود، و غیره نموده است.^۲

۴- فرضیات

- ۱- مبنای تفسیری بروجردی در «تفسیر جامع»، مبنای تفسیر قرآن به سنت است.
- ۲- گرایش فقهی در «تفسیر جامع» بر سایر گرایش‌ها غلبه دارد.

۵- روش تحقیق

این تحقیق به صورت جمع‌آوری مطالب و اسناد پیرامون موضوع انجام شده است، بدین صورت که بعد از فیش‌برداری از مبانی تفسیری، تفسیر جامع مطالب طبقه‌بندی شده و ذیل بخش‌های خود قرار گرفته است. سپس مطالب مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

^۱ - مودب، سید رضا، روش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۰۳

^۲ - www.ghadeer.org

1-2- بررسی و تبیین مفاهیم اساسی عنوان

1- تفسیر

2- مبنا در لغت

3- مبانی تفسیری

4- تفسیر جامع

5- بروجردی

۱- تفسیر

الف) تفسیر در لغت

تفسیر از ماده «فَسَّرَ» است. فَسَّرَ در کتب لغت به، «بیان»، و «پیدا و آشکار کردن امر پوشیده^۱» «اظهار معنای معقول^۲»، و نظایر آن معنا شده است.

ب) تفسیر در اصطلاح

علامه در المیزان می‌گوید: «تفسیر به معنای بیان معانی آیات قرآن، و کشف مقاصد و مدالیل آنهاست.»^۳

۲- مبنا در لغت

کلمه مبانی در لغت به معنی اساس، بنیاد و بنیان یک شیء است.^۴

۳- مبانی تفسیری

مبانی تفسیری در این رساله عبارت است از مبانی الهی، که به تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر قرآن به سنت تقسیم می‌شود. و مبانی بشری که ذیل آن گرایش‌های^۵ مختلف مورد بررسی قرار گرفته است.

۴- تفسیر جامع

در معرفی این تفسیر ابتدا انگیزه مولف، از نگارش تفسیر جامع بیان می‌شود، ایشان در مقدمه خود بر تفسیر، انگیزه خود را این چنین می‌نویسند: «دیر زمانی بود شوق و آرزو داشتم که

^۱- ابن منظور/ محمد بن مکرم/ لسان العرب / ج ۵ / ص ۵۵

^۲- راغب اصفهانی / حسین بن محمد / المفردات فی غریب القرآن، / ص ۶۳۶

^۳- طباطبایی/ المیزان فی تفسیر المیزان، ج ۱ / ص ۴

^۴- معین / محمد / فرهنگ فارسی / جلد ۳ / ص ۳۷۷۷

^۵- گرایش تفسیری که بیانگر رغبت، تخصص و رویکرد علمی مفسر در استفاده از علوم و موضوعات متعدد است، در این رساله عبارت است از گرایش‌های اصولی - فقهی، کلامی، فلسفی، ادبی عرفانی، علمی، تاریخی.

ای کاش پروردگار جهانیان، این بنده ضعیف را به لطف و کرم خود مفتخر می‌فرمود و عنایت سبحانی و توفیق رحمانی شامل حالم می‌شد تا تفسیری فارسی با بیانی سهل و ساده از فرموده‌های ائمه اطهار(علیهم السلام) و اولیای بزرگوار می‌نوشتیم، تا شیعیان فارسی زبان و تابعان آل محمد(صلی الله علیه و آله و سلم) از آن بهره‌مند شوند. و ذخیره‌ای برای روز معاد شود، لیکن ابتلاآت روزگار و آلام روحی و جسمی موجب تأخیر می‌شد تا بر سبیل اتفاق به منزل یکی از دوستان متدین گذارم افتاد و صحبتی از تفسیر قرآن و ودایع پیغمبر اکرم(صلی الله علیه و آله و سلم) و اهمیت آن دو ثقل بزرگ شد، مرا تحریص و ترغیب نمودند. در همان مجلس توفیق حضرت کبریایی و توجه نظر حضرت ولی عصر حجة ابن الحسن عسکری روحی و ارواح العالمین له الفداء که روز مولود مسعودش بود قرینم شد و به نام نامی آن امام از همان روز شروع به کار نمودم و آرزوهای گذشته را به مرحله عمل درآوردیم.^۱

مطلب دیگری که در معرفی تفسیر جامع بیان آن ضروری به نظر می‌رسد، معرفی روش مفسر در ورود و خروج مباحث است. بروجردی ابتدا سوره‌ها را با ذکر نام سوره، و اطلاعاتی راجع به مکی و مدنی بودن، ترتیب نزول، عدد آیات (به شمارش کوفیین و غیر آنها)، تعداد کلمات و حروف، ارائه می‌دهد، پس از آن به بیان فضیلت سوره و خواص آن می‌پردازد. در مواردی نیز قبل از شروع به تفسیر، خلاصه‌ای از محتوای سوره را بیان می‌کند.

سپس آیات مورد نظر را مطرح و ترجمه آن را بازگو می‌کند در ادامه به تفسیر آیات با کمک روایات می‌پردازد و با ذکر منبع روایات و قائل آن، ترجمه آن را بدون متن عربی می‌آورد، سپس ترجمه تفسیر قمی به تناسب آیات بیان می‌کند.

بروجردی هم‌چنین ۱۲ مقدمه در ابتدای «تفسیر جامع» نوشته است. که شامل این موضوعات می‌باشد:

«مقدمه اول. فرق بین تفسیر و تأویل و ترجمه

مقدمه دوم. حرام بودن تفسیر به رأی و اظهار نظر نمودن در قرآن

^۱ - بروجردی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، ج ۱، ص ۳

مقدمه سوم. علم و دانش منحصرأ نزد ائمه(علیهم السلام) می‌باشد و دیگران را خداوند از این دانش بهره‌ای نداده است.

مقدمه چهارم. در قرآن بیان هر چیزی است، و از برای قرآن ظاهر و باطنهای متعدد می‌باشد.

مقدمه پنجم. کیفیت و زمان جمع قرآن و بیان عدم تحریف قرآن و مراد از تحریف، بیان جمع اول، جمع دوم و جمع سوم قرآن.

مقدمه ششم. فضیلت قرآن و ثواب تلاوت آن.

مقدمه هفتم. نامها و اسامی قرآن و چگونگی نزول آن.

مقدمه هشتم. آداب تلاوت و صحیح‌ترین قرائت و ثواب قرائت قرآن.

مقدمه نهم. بیان آنکه تمام قرآن در شأن ائمه(علیهم السلام) و دشمنان ایشان وارد شده است.

مقدمه دهم. احادیثی که مخالف قرآن است از ائمه(علیهم السلام) نمی‌باشد.

مقدمه یازدهم. معنای سوره و آیات و خواص قرآن.

مقدمه دوازدهم. کتابهایی که از آنها روایت می‌کنیم.^۱

پس از بیان مقدمات دوازده‌گانه به ترجمه مقدمات تفسیر قمی می‌پردازد.

این تفسیر در ۷ جلد، که هر جلد آن در حدود ۵۵۰ صفحه می‌باشد عهده‌دار تفسیر تمام

قرآن است. نخستین چاپ این تفسیر توسط کتابخانه صدر تهران ۱۳۲۴-۱۳۱۷ چاپ دوم ۱۳۴۱-

۱۳۳۰ش و چاپ سوم ۱۳۶۶-۱۳۶۲.

۵- بروجردی

در این قسمت به معرفی شناسنامه‌ای نویسنده تفسیر و هم‌چنین بیان نظر ایشان درباره

تفسیر و تفسیر به رأی پرداخته می‌شود.

^۱ - همان/ج ۱/ص ۴۶-۴۷